

S. Horváth Géza

A szókép és a nyelv képe: a kétszólamú szó képi természetete Mihail Bahtyin regényelméletében

A posztstrukturalizmus talaján kibontakozó irodalomelméleti irányzatok recepciójában a bahtyini elméleti örökség két kategóriája kapott kitüntetett szerepet. Az egyik a dialógus, a megértésre intencionált interszubjektív beszédérintkezés, a másik az értelem és az intenció principiális megosztottsága. Mindkét kategória alapjában egy sajátos nyelvi alakzat, az ún. *kétszólamú szó* áll, melyet Bahtyin magában a beszédnyelvben prefigurálódó, és a regény nyelvében tudatosuló, kiteljesedő verbális képződményként határozott meg. Ezen túlmenően Bahtyin a kétszólamú szót a verbalitás és a vizualitás határán, *szó és kép* találkozásának eseményeként írta le. A *szó a regényben* című munkájában a költői trópusal szembeállítva a következőképpen határozta meg a „prózai szimbólum” fogalmát:

„A kétszólamú prózai szó mindig kétértelmű. Csakhogy a szűken vett költői szó is két-, vagy többértelmű. [...] A költői szó – trópus, s megköveteli, hogy világosan érzékelhető legyen benne két értelem. De bárhogy fogjuk is fel az értelemek kölcsönviszonyát a költői szimbólumban (trópusban), annyi mindenestre bizonyos, hogy ez a kölcsönviszony nem dialogikus természetű, és soha, semmilyen körülmények között nem képzelhető el, hogy a trópus (például a metafora) kibontható legyen egy dialógus két replikájává, ahol a két értelem két különböző szólam között oszlik meg. [...] A kétszólamú szó kétértelműsége belülről dialogizált [...]” (BAHTYIN 1975b, 140–141, 143.)¹

Példaként az Anyegint hozza fel, ahol az idézett versszak képei Lenszkij intencionális látókörében kétértelmű költői szimbólumok (szóképek), azonban a szerző beszédének rendszerében kétszólamú prózai szimbólumokká (nyelvi képekké) válnak, azaz a *hős nyelvének képévé* sűrűsödnek össze. Fölmerül a kérdés: a kétszólamú szó (az intenció intenciója) meghatározható-e mégis olyan kategóriaközi alakzatként, mely *egyszerre jelszerű és tropikus természetű*, s mint ilyen, a poétika-retorika-hermeneutika diszciplínák határmezsgyéjén helyezkedik el? Továbbá miféle kapcsolatban áll egymással szó és kép ebben a nem-konvencionális jelben? A kép egyfajta „szupplementum” volna, mely – korábbi elméleti rendszerek (fenomenológia, kifejezés-esztétika stb.) maradványaként – kiiktatható a dialógusból?

Az itt felvetett problémát a Bahtyin-szakirodalomban, s azon túlmenően is, főként a metafora és a kétszólamú szó közti analógia szempontjából vizsgálták (vö. pl. SCHMID 1989; BEZECZKY 2002). Kétségtelenül számos közös ismérv kapcsolja össze a két alakzatot: mindkettőben két tudat, két nyelv találkozásáról beszélhetünk,² két szféra (tárgyi,

¹ Ezt a Bahtyin-tanulmányt mindenütt saját fordításomban idézem. – S. H. G.

² Vö. Lotman megállapításával: „A szókép olyan alakzat, amely két nyelv érintkezési pontján születik, és ebben a vonatkozásban izostrukturális az alkotó tudat mint olyan működésével.” (LOTMAN 1999, 99.)

illetve textuális), kontextuálisan szembenálló tényezőinek kölcsönhatásáról, mely két „kibékíthetetlen” jelentést, principiális kétértelműséget hordoz; mindkettőben valamiféle értelemátvitel zajlik; jellemző rájuk a közvetettség, áttételeesség; s végül mindkettő kapcsolatba hozható a vizualitással, a megszemélyesítéssel és a sémaalkotással. S ha Ricoeur a metafora modern fogalmát úgy határozta meg, hogy az nem csupán stílusfigura, hanem *szemantikai újítást* eredményez, illetve denotatív vetülete, azaz jelentése van, miáltal képes újradefiniálni a valóságot (RICOEUR, 1975) – úgy ezt elmondhatjuk a kétszólamú szóról is. A cél mégsem lehet a metafora és a kétszólamú szó özszemésása, hiszen Bahtyin határozottan elválasztotta egyiket a másiktól. Jelen tanulmányban a kétszólamú szó – Bahtyinnál csak részlegesen kifejtett – szemantikájának vázlatos leírására teszünk kísérletet. Ehhez mindenekelőtt rekonstruálnunk szükséges a fogalom kibontását és gazdagodását Bahtyin elméleti munkáiban.³

I. A NEM-TULAJDONKÉPPENI EGYENES BESZÉD ÉS A BESZÉLŐ KÉPE

A *Marxizmus és nyelvfilozófia* című írásban a kétszólamú szó problémája látszólag tisztán stilisztikai kérdés formájában jelentkezik, az egyenes beszéd visszaadásának grammatikai sablonjairól szóló elméleti fejtegetés keretében. Az idegen beszéd behatol a szerzői kontextusba, átalakítja annak szintaktikai konstrukcióját, s bár megőrzi a maga értelmi és konstrukciós önállóságát, mégsem destruálja a szerzői kontextus beszédszövetét. A levezetés középpontjában egy sajátos nyelvi formáció, az ún. nem-tulajdonképpeni egyenes beszéd áll, amely a grammatikalizáció és a degrammatikalizáció, azaz a grammatikai és a stilisztikai alakzat határán helyezkedik el. E beszédalakzat kétértelműségében – mondja Volosinov/Bahtyin⁴ – a nyelv életének valódi tendenciái mutatkoznak meg. Hogy mit értsünk a „nyelv életének valódi tendenciáin”, megtudhatjuk, ha felidézünk a *nyelvi jelről mint megnyilatkozás-értékű szóról* vallott nézeteit, melyeket a saussure-i *langue/parole* szembeállítást bírálva fejt ki:

„A beszélő szubjektív tudata egyáltalán nem normatív módon azonos formák rendszereként kezeli a nyelvet [...] a beszélő beállítódása mindig éppen arra a konkrét megnyilatkozásra irányul, amelyet kimondani készül [...] A szót, illetve a nyelvi formát a beszélő nem normatív, önmagával azonos szignálként sajátítja el és használja, hanem folyton változó, polyszemantikus jelként. A jelhasználat ilyen módon elválaszthatatlan a megértéstől [...] a tulajdonképpeni megértés az alakzat keletkezését, nem pedig mozdulatlan, eleve meglétét igyekszik megragadni.” (VOLOSINOV 1998)

³ A Bahtyin-szakirodalomban megszoklanak a vélemények arra vonatkozóan, hogy egy ilyen rekonstrukció egyáltalán lehetséges-e, részben az ún. vitatott szerzőségű szövegek, részben a korai és a kései Bahtyin-művek terminológiájában mutatkozó eltérések és ellentmondások miatt. A magunk részéről ahhoz az állásponthoz csatlakozunk, amelyek – a filológiai tisztázatlanságok dacára – nem vonják kétségbe a bahtyini elméleti hagyaték viszonylagos koherenciáját.

⁴ A *Marxizmus és nyelvfilozófia* című írás az ún. kettős, illetve vitatott szerzőségű szövegek közé tartozik. Todo-rov azon javaslata, hogy az eldöntetlenség jelölésére mindkét nevet kívánatos volna feltüntetni, bevett gyakorlattá vált a Bahtyin-recepcióban. (VÖ: TODOROV 1981.)

A hallgatóra irányuló beszéd ugyanakkor eleve anticipálja a hallgató lehetséges választát, s ennyiben párbeszéd-jellegű (dialogikus, szociális), a hallgatás pedig nem más, mint aktívan válaszoló, az „ellenszót” kereső beszéd. Ezek után nem váratlan, hogy a nem-tulajdonképpeni egyenes beszéd – mint *beszéd a beszédben (jel a jelben)*, de egyszersmind mint *beszéd a beszédről (jel a jelről)*, az „idegen beszéd” aktív befogadása – nem írható le sem a grammatikai alakzat, sem a szintaktikai sablon felől. Sokkal inkább egy olyan paradox modifikációként definiálható, melynek kiinduló sablonjai nem ismeretesek.

Ugyanezt a definiálhatatlanságot tapasztaljuk, ha a retorikai beszéd felől próbáljuk megközelíteni a problémát – állítja Volosinov/Bahtyin. A *szónoki* kérdést, mely a szerzői és az idegen kontextus határán fogalmazódik meg, a nem-tulajdonképpeni egyenes beszéddel ellentétben az összeolvadás jellemzi: ilyenkor a szerző beszél a hős helyett, adott esetben a hős száján keresztül, kvázi megjelenítve a hős belső beszédét. Ezt Volosinov/Bahtyin „behelyettesített egyenes beszédnek” nevezi, ami a szerzői (behelyettesítő) és az alakí (behelyettesítendő) intonáció egyirányúságát feltételezi. A retorika a kétszólamú szót egyhangsúlyúvá kívánja tenni, ennyiben nem felszabadítja a jelentést, hanem – a meggyőzés művészeteként – leszűkíti, monologizálja.⁵

A nem-tulajdonképpeni egyenes beszéd adekvát meghatározására Volosinov/Bahtyin végül a *beszédinterferencia* kifejezést használja, melyet két, egymást keresztléző kontextusként jellemez. A kétféle expresszivitás, kétféle tárgyi-értelmi irányultság két referenciát (denotátumot) feltételez, valamint két szubjektumot (tudatot). Mind-ebből jól látszik, hogy a kétszólamú szó eme változata esetében nem két jel (vagy kód) találkozásáról (azaz grammatikai alakzatról, nyelvi sablonról), még csak nem is egy jel és egy jelentés együttállásáról (retorikai figuráról, ironiáról stb.), hanem két megnyilatkozás, két *jelentés* egymásnak feszüléséről van szó.⁶ Az új értelemalakzat nem a szemiotikai behelyettesítésre, nem is pusztán az érintkezésre, a rész-egész viszonyra vagy a felcserélhetőségre épül. A beszédinterferencia ebben a vetületben értelemfeltáró aktus, amely nem fordítható le és nem helyettesíthető más formával. Olyan beszéd, amely nem a nyelvből (*langue*), hanem egy idegen megnyilatkozással történő beszéd-érintkezésből ered, és valamely szubjektumra („ko-szubjektumra”) utal. Kései írásában a megnyilatkozások közötti viszonyt Bahtyin így határozta meg:

„A megnyilatkozások között olyan kapcsolatok állnak fenn, amelyek sem mechanikus, sem pedig nyelvészeti kategóriákkal nem határozhatók meg. Ezeknek a kapcsolatoknak nincs analógiájuk. [...] A megnyilatkozások közötti viszonyok személyesek.” (BAHTYIN 1986c, 522.)

Amennyiben – mint Bahtyin állítja – a szót mindenki egy idegen szólamtól áthatva kapja, s a szó egy másik kontextusból, idegen, szubjektív értelmezésektől átitatva kerül a beszélő saját kontextusába, úgy a saját és az idegen találkozása a beszélő minden egyes szavában megvalósul: a kétszólamúság a beszédnyelvi szó eredendő, lényegi sajátossága (ellentétben a szótári szóval vagy szignállal). Ebben rejlik a szó és a nyelv

⁵ Vö: „A retorikában abszolút igazak és abszolút bűnösök vannak, a győzelem teljes, és az ellenfél megsemmisítésével jár együtt. A párbeszédben az ellenfél megsemmisítése egyben eltöri a szó életének dialogikus szféráját.” (BAHTYIN 1986c, 540–541.)

⁶ Hasonló megállapításra jut Vjacseszlav Vszevolodics Ivanov is Bahtyin jelfelfogásáról írott, sokat idézett tanulmányában (vö.: IVANOV 1973, 5–44.).

idegensége a beszélő számára. Bahtyin azonban nem abszolutizálja ezt az idegenséget, ellenkezőleg: a szó azért tehet szert jelentésre egy adott szituációban, mert egy korábbi szituációban, egy (vagy több) beszédszobjektum megnyilatkozásaként jelentéssé vált. A szobjektivitás (újra)létesítése a szó lényegi velejárója.

A képi-vizuális megjelenítés, illetve *ábrázolás* problémája láthatóan szoros kapcsolatban áll a nyelvi jel szobjektumszerű létmódjával. Amikor – a függő beszéd ún. szóelemző modifikációja esetében – a függő beszéd ugyanazon szintaktikai egység keretein belül egyenes beszéddé alakul, az egyenes beszéd szobjektivitása elevenebbé, világosabbá válik, „hasonlóan a plasztikus képhez (domborműhöz), mely nem teljes mértékben különül el a primér, megmunkálatlan agyagtól Rodin szobrain” (VOLOSINOV 1998, 426). Ekkor lehetővé válik a beszélő értelmi pozícióján túl a beszélő expreszszivitásának, lelkiállapotának felidézése, a személyiség képpé/alakká sűrítése, mely egyúttal magában foglalja az adott modor szerzői értékelését is. És itt egy döntő ponthoz érkezünk: a beszélő személyiség képe, az ábrázolt vagy megjelenített szobjektum nem annyira egy előzetesen adott figura/alak észleleti vagy fantáziaképe, hanem az idegen megnyilatkozás szobjektumszerűségéből fakadó lényegi ismérve. Ugyanis, mint Volosinov/Bahtyin írja: az idegen beszédet a beszélő akként gondolja el, „mint egy *másik* szobjektum eredetileg önálló, zárt felépítésű és az adott kontextuson kívüli eső megnyilatkozását [...] Az idegen beszéd visszaadásának szintaktikai alakzataiban tehát maga a nyelv reagál a személyiségre mint a szó hordozójára” (VOLOSINOV 1998, 280). A kép, az alak ily módon a nyelvben testet öltött beszédszobjektivitás sűrített, szimbolikus formája: a személyességtől elválaszthatatlan előző kontextuális jelentés felidézése a szóban.⁷

2. VIZUÁLIS KÉP – ESZTÉTIKAI KÉP – MENTÁLIS KÉP – NYELVI KÉP

Bahtyin korai, a húszas években íródott esztétikai traktátumainak közös jellemzője, hogy nem merül fel bennük a kétszólamú szó problémája, mégis megkerülhetetlenek a bahtyini kép-fogalom megértéséhez. Mint *A tartalom, az anyag és a forma a verbális művészetben* című tanulmányban kifejti, a művészi *látásmód tartalma* és a *kép/alak* kategóriája nem valamiféle érzéki-szemléleti-pszichikai alapon függ össze egymással, hanem az ún. „etikai-esztétikai értékek” révén. Az esztétikai objektum alkotóelemei (értve ezalatt az esztétikailag megformált és kiteljesített élet-eseményt) anynyiban képek, amennyiben a „kép” szón nem vizuális képzeteket, hanem *megformált tartalmi mozzanatok*at értünk.

⁷ Ezzel Bahtyin egy retorikai alakzat, nevezetesen a *perszonifikáció* (*prosopopeia*) unikális értelmezését adja. Ennek részletesebb kifejtését *A szó az életben és a költészetben* című tanulmányban találjuk. A megnyilatkozás élő intonációját átható erőteljes *perszonifikáló tendencia* „eleven kapcsolatot teremt a megnyilatkozás tárgyával, objektumával, már-már hozzá fordul, mintegy eleven vétkes személyként vádolja”, azaz a szobjektum státusával ruházza fel. Ezt a jelenséget mint *intonációs metaforát* a nyelvi kreativitás egyik fontos formájának nevezi, amely egyfelől a szemantikai metafora lehetőségét rejti, másfelől esztétikailag teremtő, kreatív, forma-szervező jelentőséggel bír. Az intonációban rejlő „eleven személy” nem más, mondja Volosinov/Bahtyin, mint a verbális műalkotás itt még eléggé meghatározatlan hőse, a szerzői beszédszobjektum intonációjában rejlő pre-szobjektum, amely a mű kibontakozása során válik alakká és beszédszobjektummá (hőssé). A bahtyini *perszonifikáció* és a de Man-i *prosopopeia* összehasonlításáról lásd: MENYHÉRT 2002. 179-277.

„[...] az esztétikai komponens – nevezzük egyelőre képnek – nem fogalom, nem szó, nem látási képzet, hanem olyan sajátos esztétikai képződmény, amelyet a költészetben a szó, a képzőművészetekben a vizuálisan befogadható anyag érzékít meg [...]” (BAHTYIN 1975a)⁸

A továbbiakban Bahtyin a *kép* fogalmát az esztétikai-etikai objektum tartalmi mozzanatával kapcsolja össze mint megformált, meghatározott mozzanattal, a voltaképpen esztétikai tevékenység *objektumával*, míg a nyelvi aktivitás értelmében vett *szót*, az ún. „jelentésteleli hangot” egy olyan formateremtő nyelvi produktivitás hordozójaként írja le (az esztétikai látásmód *elve*), melynek az előbbi, a kép az eredménye. A kép és a szó ily módon visszahelyezhető a szerző és a hős, valamint az idegen beszéd problémakörébe. A „másik”, az „idegen beszéd” szubjektuma objektíváción megy keresztül: a művészi látásmód tárgyává válásában artikulálódik. A hős ily módon kívülről megszerkezett, passzív személyiségként jelenik meg („*natura creata*”), akinek

„[...] meghatározottsága látható és hallható, megformált meghatározottság, az ember képe, az ember külsővé tett és testet öltött személyisége; ezzel szemben az alkotó személyisége nem látható és nem hallható, de belülről átéljük és fölépítjük mint látó, halló, mozgó, emlékező személyiséget, aki maga nem öltözik testbe, de testet ad az aktivitásnak.” (BAHTYIN 1975a)⁹

Ezzel egyidejűleg az alkotó aktivitásként meghatározott teremtő szubjektivitás („*tiszta natura creans et non creata*”) az esztétikai objektum *belülről szervezett aktivitásaként* artikulálódik. Röviden szólva a kép a(z ábrázolt) hős és a tartalom, míg a jelentésteleli hang a tartalom ábrázolásának, a szerzői formateremtő aktivitásnak az attribútuma. Ha jól meggondoljuk, Bahtyin itt egy másik megközelítésben nagyon hasonló dolgot állít, mint megnyilatkozás-elméletében. Természetesen különbség mutatkozik a beszédsubjektum szerzősége és az alkotó személyiség, a *formateremtő szubjektum* aktivitása között: az utóbbi nem csupán a szemlélet és az érzékelés, de a cselekvő önérzékelés mozzanatát, a kreáció aktusának átélését és szemléletét is hordozza.

„*A formában önmagamat, a saját produktív, értékelő aktivitásomat találok meg, elevenen érzékelem a saját, tárgyat létrehozó mozgásomat [...]* Az egyedi emberi szubjektum csak a művészetben éli át magát teremtőként. A pozitív-szubjektív alkotó személyiség a művészi forma konstitutív mozzanata, itt a személyiség szubjektivitása sajátos objektívációra tesz szert, kulturális jelentést képviselő teremtő szubjektivitássá válik [...]” (BAHTYIN 1975a)¹⁰ (*Bahtyin kiem.*)

A *Szerző és a hős* című tanulmányban a kétszólamúság problémája részben új terminológiával kerül kifejtésre. A nyelv és a megnyilatkozás helyét a *transzgređencia* fogalma veszi át. A két nyelvi sík (a hős egyenes beszéde és az azt átadó szerzői beszéd) itt két értéksíkként, két érték-kontextusként jelenik meg. A hős etikai-megismerő pozíciója és a szerző esztétikai pozíciója a lét két különböző síkjához tartozik: ezt fejezi ki

⁸ A magyar idézet forrása: BAHTYIN 1985, 131.

⁹ A magyar idézet forrása: BAHTYIN 1985, 158–159.

¹⁰ A magyar idézet forrása: BAHTYIN 1985, 138, 158.

a „kívülállás”, mely produktív, alkotó jellegű, s benne értelmi, értékelő, térbeli és időbeli mozzanatok különböztethetők meg. A kép kategóriája (az ember képe, a hős képe) új mozzanattal gazdagodik: az „egész” ismervével, a teljessé és lezárttá tevés jegyével, ami tematikusan a halál-émlékezet jelentésével korrelál.¹¹ Az idegen beszéd és a kétszólamúság problémája így módon az *esztétikai esemény* síkján újraértelmeződik: a kétszólamú szó alapját képező én-te viszony az alkotói produktivitás jelentésével telítődik, és az esztétikai esemény konstitutív mozzanatává lép elő.

A harmincas évek derekán, illetve végén született regényelméleti munkáiban Bahtyin újragondolja a kétszólamú szó problémáját. *A szó a regényben* című tanulmányban a tárgy fenomenológiai koncipiálásának, illetve esztétikai ábrázolásának eseménye, valamint a nyelvi esemény, a kép létrehozásának nyelvi intencionáltsága között ismét szoros kölcsönhatás tételeződik. A nyelv itt mint „szociális nyelv”, „közösségi beszédmód”, azaz intenciókkal és hangsúlyokkal átítatott tipikus/karakterisztikus beszéd kerül meghatározásra (ellentétben a lingvisztikai értelemben vett tiszta, tehát üres nyelvvel, a „normatív formák absztrakt grammatikai rendszerével”).

„A tárgy koncipiálását a szóban az a dialogikus kölcsönhatás teszi még bonyolultabbá, amely a tárgy szociális-verbális tudatosításának és nyelvi kommentálásának különféle mozzanatai között magában a tárgyban jön létre. A művészi ábrázolást, a tárgy »képét« is áthatja a verbális intenciók dialogikus játéka, melyek benne találkoznak és szövődnek egybe [...] Ha a szó intencióját egy fénysugár alakjában képzeljük el, úgy azt mondhatjuk, hogy a fények és színek megismételhetetlenül élénk játékát a szó-sugár fénytörése váltja ki a kép kontúrjain [...] a tárgyat körbefonó szavak szociális atmoszférája játékba hozza a tárgy képeinek kontúrjait.” (BAHTYIN 1975b, 90–91.)

A próza és a regény nem abban érdekelt, hogy megtisztítsa a tárgyat és kimetssze a körülötte zajló szociális dialógusból, ami voltaképpen lehetetlen is – a tárgy elválaszthatatlan a maga szociálisan többnyelvű tudatosításától. Ellenkezőleg: a regény célja, hogy aktivizálja, érzékelhetővé tegye a tárgy verbális tudatosításának sokféleképpen intonálódó, többnyelvű múltját és jelenét, vagyis azt az appercepciós háttérközeget, amely az ábrázolás voltaképpeni tárgya a regényben.

3. A „MEGGYŐZÉS” NYELVEINEK KRITIKÁJA A REGÉNYBEN (RETORICITÁS, POÉTIKUSSÁG, NARRATIVITÁS, RECEPTIVITÁS)

Amikor a szerző megalkotja a hős képét, egyidejűleg válik *ábrázolás tárgyává* a hős beszéde és ideológiai pozíciója (cselekvése), a világ tudatosításának egyénien tipikus vagy szociális tekintetben jellegzetes nyelve (intonációk, beszédmanírok stb.), valamint az az etikai-megismerő értékkontextus, látókör, tudat, amely a hős nyelvél-

¹¹ A látásmód és a tér-idő-értelmi viszonyok összefüggése jelenik meg a Goethe-tanulmányban, ahol Bahtyin a „szem kultúrájáról”, a szem és a láthatóság kategóriájáról beszél, ami távol áll mind a primitív, durva szenzualizmustól, mind a szűkös esztétizálástól, és az értelem és megismerés bonyolult gazdagságát hordozza. A kép, a látásmód eredménye itt nem lezárt, hanem sokkal inkább élő, keletkező, organikus. Bahtyin épp azt hangsúlyozza, mennyire nem akart Goethe semmit késznek és mozdulatlanak látni. (Vö.: BAHTYIN 1979. 204–236).

ben kifejezésre jut. Ez az, amit a Bahtyin – Humboldt nyomán – a nyelv *belső formájának* nevez. A nyelvben megnyilatkozó álláspont azonban belülről polemizált jelenség, s így a szólam mint a hangban megnyilatkozó álláspont (intonáció) esetenként eltérhet a megnyilatkozás szavakban kifejezett (tárgyi-értelmi) vagy mondatokban állított (logikai) értékpozíciójától. A szerző nem abban érdekelt, hogy elfojtsa ezt a belső polémiát, ellenkezőleg: fölerősíti, hallhatóvá, láthatóvá, tudatosíthatóvá teszi, miáltal „objektív” árnyékot vet mind az adott álláspontra, mind a nyelvre, mind a beszéd-szándékra. A regényben – mondja Bahtyin – *a beszélő ember nyelvének mint idegen nyelvnek a kritikája, próbára tétele zajlik.*

Az idegen nyelv belső formájának tárggyá tétele és a saját nyelv belső formájának érzékelése nem annyira a leleplezés és a paródia (*retorikai*), mint inkább a megértés (*hermeneutikai*) mozzanatával kapcsolódik össze. Az ábrázolás ezért nem vonja meg az alaki szótól a denotáció lehetőségét, s nem változtatja teljes mértékben feltételes, fiktív jellé. A szerző, bár jól látja az adott nyelv korlátait, kisebb-nagyobb részben maga is vállalja azt a nyelvet: nemcsak bemutatja azt a maga dologi-tárgyi mivoltában, hanem bizonyos mértékig ő maga is ezen a nyelven beszél: hol eltávolodik a hős szólamától, hol eggyé olvad vele. *Ez az egyidejű kívül- (внезаходимость) és belül-állás, ábrázoltság és ábrázoló funkció* a regényben zajló dialógus alapja:

„A két nyelv között lezáratlan dialógus kezdődik, mely magában a képben zajlik; a kép az egyes világok, nyitott, eleven kölcsönhatások játékerévé válik.” (BAHTYIN 1975b, 220–221.)

A referencia, az intenció megkettőződése, belső megosztottsága, sőt megsokszorozódása láthatóan nem destruktív konstitutív mozzanat: „Az igazán alkotói szólam mindig csak második szólam lehet a szóban.” (BAHTYIN 1986b, 490.) Ez az alkotói produktivitas – mivel a megnyilatkozás műfajlétesítő erővel bír mind a primér beszédműfajok, mind az irodalmi műfajok esetében – a regény szempontjából alapvető jelentőségre tesz szert, s ily módon a retorika területéről átkerül a *poétika* területére. A kis egység (kétszólamú szó) és a nagy egység (regénynyelv) közötti átjárás „morfológiai” jelleget ölt: nemcsak a (megnyilatkozás értékű) szó áll benne a regényben mint műfajban, hanem – potenciálisan, kibontatlan formában – a regénynyelv és a regényműfaj is benn áll a belsőleg dialogikus, szociális megnyilatkozást képviselő kétszólamú szóban.

A retoricitás meghaladása más szempontból a kétszólamú szó *narratív funkciójának* előtérbe kerülésében realizálódik.¹² Bahtyin már korai tanulmányában azt fejtegeti, hogy a tárgyi világ vagy a hős szavain keresztül, vagy a hős szavaira adott elbeszélői szó által válik elbeszélhetővé. A valódi esztétikai-poétikai esemény alapját nem a cselekmény (szűzsé) képezi, hanem a nyelvi szólamok egymáshoz való viszonyának dinamikus mozgása. Azaz *a történet a kétszólamú szó szemantikájának kibontásaként létesül*, mintegy annak részeként, nem pedig rajta kívül áll. Ilyen módon a szűzsé elveszíti jelentőségét, és megszűnik a hőst ábrázolni. Röviden szólva nem annyira a hős van alárendelve a szűzsének, mint inkább a szűzsé van alárendelve a hős és az elbeszélő nyelvének. Nyilvánvaló, hogy a narráció efféle felfogása nem egyeztethető össze sem a történet proppi–greimasi–barhes-i szintaktikai–grammatikai modelljével,

¹² Az elbeszélő funkció a kétszólamú szó szemantikájának talán legkiaknázottabb része, elsősorban Borisz Uspenszkij *A kompozíció poétikája* című könyvének köszönhetően. Uspenszkij a többszólamúságot a nézőpontok viszonyaként, egy vizuális struktúra, az ikon kompozíciójával analóg szerkezetként írta le.

sem a genette-i alakzattani modellel. A szüzsének a hősön belülré kerülése, mégis egyidejű kívülré (az elbeszélő kívülréállás révén) leginkább a ricoeuri narratív identitás fogalmához közelíti a bahtyini elképzelést.¹³

A kétszólamú szó poliszemantikussá válása egyúttal a történeti olvasót is belépteti a kép/alak jelentésterébe. A kétszólamú szó ekkor olyan apellatív jellé válik, amely minden egyes olvasás során további jelentésekkel bővül. Ezt Bahtyin belső, s nem pedig külső jelentésképző tényezőként fogja fel: a jelentés organikus hajtása, továbbfejlődése az alakban/képben zajló belső polémiának.¹⁴

4. A KÉTSZÓLAMÚ SZÓ ÉS A PERSZONÁLIS ÉRTELEM

A Dosztojevszkij-könyvben, amelyen Bahtyin a húszas évek végétől kezdve egészen a hetvenes évekig folyamatosan dolgozott, a kétszólamúság sajátos értelmezést kap. Dosztojevszkij hőse Bahtyin szerint egyfelől felülkerekedik mindenfajta külső etikai-megismerő szempontból való szemlélhetőségen, másfelől saját esztétikai megalkotottságát érzékelve igyekszik elmenekülni bármiféle meghatározottság, lezárttság, alakká/képpé formálhatóság elől. A hős így mintegy bevonódik a teremtő, formaalkotó aktivitásba, és szemlélt, megalkotott helyett az önszemlélettel bíró, önmagát ábrázoló státusába kerül. Az önszemlélethez Dosztojevszkijnél nyelvi önszemlélet társul: a hős, érzékelve és tudatosítva saját nyelvének idegenségét és objektumszerűségét, kiúttalan polémiába kezd a nyelvében rejlő idegen intonációkkal, világszemléleti módokkal, s egyúttal saját magával.

„Önmagamat kifejezni annyit jelent, hogy magamat tárggyá teszem a másik ember és önmagam számára. [...] Ez az objektiváció első foka. De kifejezhetem önmagamhoz mint tárggyhoz való viszonyomat is (ez az objektiváció második foka). Ilyenkor a saját szó lesz tárggyá, és ez kap második – szintén saját – szólamot.” (BAHTYIN 1986b, 490.)

E belső dialogizáltság egyfajta *cselekvő beszéd*: Dosztojevszkij hőse úton van saját szavához a világról és önmagáról. A kétszólamú szó (kibúvós szó, a másikhoz forduló szó stb.) olyan önértelmező, perszonális alakzattá válik, amely a saját nyelvéhez úton levő személyre utal. Ennek az interszubjektív, kreatív, diszkurzív alanyiságnak a mibenlétét Bahtyin azonban nem fejti ki.

A kétszólamú szó szemantikájának kérdését ezzel még távolról sem merítettük ki. E rövid áttekintésben csupán arra volt mód, hogy felvázoljuk a kétszólamú szó grammatikai, szintaktikai, retorikai, poétikai, narratológiai és hermeneutikai kategóriákat egyaránt felölelő nyelvi természetét, valamint rávilágítsunk a kép fogalmának bahtyini értelmezésére. A kétszólamú szót a magunk részéről egyfajta *diszkurzív jelnek*

¹³ „A szereplő kategóriája is elbeszélő (narrative) kategória tehát, s szerepe az elbeszélésben (récit) ugyanaból az elbeszélő megértésből (intelligence narrative) származik, akár a cselekmény (intrigue) maga.” (RICOEUR 1999, 377.)

¹⁴ „A kép, a szimbólumhoz hasonlóan, sokértelművé válik [...] a regényszerű képek [...] az idők folyamán nem enyésznek el, hanem az egyes korokban különféle életet élnek [...] a hangsúlyváltások és interpretációs különbségek a kép továbbfejlődésének elengedhetetlen és organikus hajtásai, a képben benne foglalt, befejezetlen polémia szerves folytatásai.” (BAHTYIN 1975b, 221.)

tekintjük, melynek produktivitása igazán akkor mutatkozna meg, ha azt a Bahtyin utáni szövegelméletek fényében vizsgálnánk tovább. A fentiek alapján ugyanis nem látszik elképzelhetetlennek egy, a bahtyini kategóriákat interiorizáló, ám a kristevai intertextualitás-koncepciótól lényegesen eltérő szövegfelfogás kifejítése.¹⁵

IRODALOM

- ВАНТУИН, Mihail (Бахтин, Михаил М.) 1975a. Проблема содержания, материала и формы в словесном художественном творчестве (1924). В кн. *Вопросы литературы и эстетики*. Москва: Художественная литература.
- ВАНТУИН, Mihail (Бахтин, Михаил М.) 1975b. Слово в романе 1935. В кн. *Вопросы литературы и эстетики*. Москва: Художественная литература.
- ВАНТУИН, Mihail (Бахтин, Михаил М.) 1979. Время и пространство в произведениях Гёте. В кн. *Эстетика словесного творчества*. Москва: Искусство.
- ВАНТУИН, Mihail 1985. *A szó az életben és a költészetben*. Ford.: Könczöl Csaba. Budapest: Európa.
- ВАНТУИН, Mihail 1986a. *A beszéd és a valóság. Filozófiai és beszédelméleti írások*. Ford.: Könczöl Csaba. Budapest: Gondolat.
- ВАНТУИН, Mihail 1986b. A szöveg problémája a nyelvészetben, a filológiában és más humán tudományokban. In ВАНТУИН 1986a.
- ВАНТУИН, Mihail 1986c. Beszédelméleti jegyzetek (1970–1971). In ВАНТУИН 1986a.
- ВАНТУИН Mihail (Бахтин, Михаил М.) 2002: *Рабочие записи 60-ых – начала 70-ых годов*. В кн. М.М. БАХТИН: *Собрание сочинений*. Т. 6. Москва, Русские словари.
- BEZECZKY Gábor 2002. Az interaktív metafora és a dialogikus regény. In *Metafora, narráció, szociolingvisztika*. Budapest: Akadémiai.
- IVANOV, Vjacseszlav (Иванов, В. В.) 1973. Значение идей М. М. Бахтина о знаке, высказывании и диалоге для современной семиотики. *Труды по знаковым системам*, 6.
- ЛОТМАН, Jurij 1999. A retorika. Ford.: Nagy István. *Helikon*, 1–2.
- ЛОТМАН, Jurij 1993. (Юрий ЛОТМАН): *Семиотика культуры и понятие текста*. В кн. *Избранные статьи III*. Таллинн, Александра.
- ЛОТМАН, Jurij [Ю.М. ЛОТМАН] 1981: *Риторика*. Труды по знаковым системам. 12. Тарту, Magyarul: ЛОТМАН: *A retorika*. Ford.: Nagy István Helikon 1999.
- MENYHÉRT Anna 2002. Dialógus, ideológia, perszönifikáció. Bahtyin/Volosinov és Paul de Man. In *Egy olvasó alibi*. Budapest: Kijárat.
- RICOEUR, Paul 1997: *La métaphore vive* (1975). Paris: Seuil.
- RICOEUR, Paul 1999: Az én és az elbeszél azonosság. Ford.: Jeney Éva. In *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Osiris.
- SCHMID, Wolf 1989: Вклад Бахтина/Волошинова в теорию текстовой интерференции. *Russian Literature*, 26.
- TODOROV, Tzvetan 1981: *Mikhail Bakhtine, le principe dialogique*. Paris, Seuil.
- USZPENSKIJ, Borisz 1984: *A kompozíció poétikája*. Ford.: Molnár István. Budapest: Európa.
- VOLOSINOV, V. N. (Волошинов, В. Н.) 1998. *Марксизм и философия языка 1929/1930*. В кн. Бахтин, М. М.: *Тетралогия*. Москва: Лабиринт.

¹⁵ Mint ismeretes, a bahtyini dialógus-fogalomnak a strukturalista szövegfelfogásba történő bevonására tett kísérletet Jurij Lotman kései munkáiban.

Oláh Katalin